УДК 81′432.4-33

ОНТОЛОГІЧНІ ВЛАСТИВОСТІ ЕМОТИВНОСТІ

Гамзюк М.В.

Аналіз наукових робіт у галузі філології свідчить про збільшення уваги дослідників до проблем емотивності – вираження емоцій мовними засобами. Серед вчених домінує підхід до емотивності як до недискретного явища [1]. Будучи універсальним явищем, властивим усім мовам, у залежності від соціальних і культурних факторів суспільства, членів якого ця мова обслуговує, емотивні засоби мають специфіку вираження. Глибше проникнути в суть емотивності дозволить детальний аналіз об'єкта відображення – емоцій.

Емоційна система людини почала спеціально досліджуватись порівняно недавно. Розглядаючи історію її вивчення у психології, Б.І.Додонов порівняв її з історією Попелюшки, спочатку нелюбимої, гнаної і вічно обібраної на користь старших сестер: розуму та волі, яка лише останнім часом перетворилася на принцесу [2,3].

Незважаючи на велику кількість теорій і підходів до аналізу емоцій, вчені-психологи одностайні в тому, що ця система відіграє важливу роль у житті та діяльності людини. Психологи визначають емоцію як "особливий клас суб'єктивних психологічних станів, що відображають у формі безпосередніх переживань, відчуттів приємного чи неприємного ставлення людини до світу, людей, процесу і результату своєї практичної діяльності" [3,357]. Емоція являє собою складний феномен, що має нейрофізіологічний, нервово-м'язовий та феноменологічний аспекти. На нейрофізіологічному рівні емоція визначається за електрохімічною активністю нервової системи, на нервово-м'язовому рівні – емоція – це передусім мімічна діяльність, а також – пантомімічні, вісцерально-ендокринні і голосові реакції. На феноменологічному рівні емоція проявляється або як сильно вмотивоване переживання, або як переживання, що має безпосереднє значення для суб'єкта [4,57].

Людина, будучи одночасно живим організмом і членом суспільства, відображає у своєму мозку об'єктивні відношення, що складаються у неї як у особистості з окремими об'єктами відображення. Відображення включає в себе також ставлення особистості як діючого та пізнаючого суб'єкта до об'єктів, які можуть задовольнити її потреби або перешкодити цьому процесу. Ця своєрідна сфера відображення світу в мозку людини і складає емоційну сторону людської психіки [5,361]. У житті людини емоції завжди виступають у нерозривній єдності з пізнавальними процесами. У реальному житті не буває "чистих" емоцій. Вони завжди предметні, оскільки викликаються тим, що людина відчуває, сприймає, уявляє, про що думає відносно предметів чи явищ об'єктивного світу. Емоції можуть збуджуватися словами, які є знаками відомих людині об'єктів, зовсім невідомі об'єкти не можуть бути джерелом емоційних переживань людини. Від того, як розуміються ті чи інші явища, життєві ситуації, події, залежить характер переживань, які виступають як особлива форма пізнання людиною життєвих явищ.

Емоції є своєрідним відображенням об'єктивної дійсності в мозку людини. Їхня своєрідність полягає в тому, ′що і як у них відображається. В емоціях відображається відношення певних об'єктів до життя людини як природної і суспільної істоти, до її потреб і прагнень, та ставлення людини до них. Такий вид відображення здійснюється у формі переживання. Емоції являють собою певний процес, що відбувається в часі, одночасно вони є психічним станом особистості [6,334].

Психологи вказують, що емоції відіграють важливу роль у біологічній та соціальній організації людини і виконують декілька важливих функцій. Найважливішою і найдавнішою функцією емоцій не тільки в людини, але й в інших істот виступає *адаптивна* чи *пристосовна*. У процесі еволюції емоційні відчуття закріпилися як своєрідний засіб підтримки життєвого процесу у його оптимальних межах і попереджують руйнівний характер надлишку або нестачі певних факторів. Завдяки емоції, що виникла своєчасно, організм має можливість надзвичайно вигідно пристосуватись до зовнішніх умов, швидко відреагувати на зовнішній вплив, ще не визначивши його тип, форму та інші конкретні параметри [3,369]. У критичних умовах при нездатності знайти швидкий та розумний вихід із загрозливої ситуації суб'єкту нав'язуються стереотипні дії, певний закріплений еволюцією засіб "аварійного" вирішення ситуації: втеча, заклякнення, агресія та ін.

Емоції виникли в процесі еволюції як засіб, за допомогою якого живі істоти встановлюють значущість тих чи інших предметів і явищ для задоволення своїх актуальних потреб, виступаючи в *оцінній* функції.

Емоції виконують також *комунікативну* функцію, передаючи інформацію про стан мовця та про його ставлення до певних предметів, осіб чи подій.

Вони виконують також функцію *впливу* на суб'єкт сприйняття, виступаючи фактором організації та регуляції діяльності людини.

У процесі розвитку людини, з появою в неї більших духовних і матеріальних потреб, розвивається також і сфера її емоцій.

Особливість емоційної системи полягає у можливості різного впливу на людей. Це проявляється зокрема в тому, що одні і ті ж об'єкти можуть викликати різні емоції не тільки в різних людей, а навіть в однієї і тієї ж людини в різні моменти життя. Це пов'язано з ще одною особливістю емоційної системи людини – наявністю в кожної особи індивідуального емоційного порогу, що призводить до більш частого переживання одних емоцій і рідке переживання інших. Зазначена особливість впливає на формування особистісних характеристик емоційної риси [4,18].

У психології довгий час панувала думка, що оскільки емоції носять суб'єктивний характер, вони не можуть вивчатися об'єктивно і не піддаються дослідженню за допомогою звичної наукової методології. Проте останні дослідження в галузі психології та суміжних з нею наук переконливо довели протилежне. Оскільки емоція виступає складним феноменом, що складається з ***нервового***, ***виразного*** та ***переживального*** компонентів, її вивчення може відбуватися на будь-якому зазначеному рівні, який відповідає одному з основних компонентів вказаного процесу. Жоден з названих компонентів не утворює емоції самостійно. Цілісна емоція потребує усіх трьох компонентів, хоча в одному з них, експресивному комплексі, *інтенсивність* та *тривалість* обумовлюються соціальними факторами. Фактично кожна емоція є системою, що утворена вказаними компонентами та їхньою взаємодією. Складність вивчення окремих емоцій полягає в особливостях їхнього функціонування: по-перше, емоції не обмежуються однією системою, а активізують увесь організм, по-друге, емоції мають схильність до комбінування і в "чистому" вигляді існують обмежений відрізок часу, - до того, як активізуються інші емоції чи інші системи [4, 83-84].

Хоча переживання емоції суто особисте, її виразний компонент соціальний. Результати соціальних досліджень показують, що окремі емоції є універсальним, загальнолюдським феноменом. І кодування, і декодування ряду емоційних виразів однакові для людей усього світу, незалежно від їхньої культури, мови чи освітнього рівня. Проте соціокультурні фактори відіграють важливу роль у визначенні *виразного* компонента емоції. Кожна культура має свої правила вияву емоцій, і їхнє порушення може мати більш-менш серйозні наслідки для людини. Ці культурні правила можуть вимагати пригамування чи маскування одних виразів і, навпаки, частого виявлення інших. Представники західної цивілізації, наприклад, часто посміхаються при невдачах, а японці мають посміхатися навіть коли переживають горе. І культурні, і статеві відмінності визначають ситуації, у яких треба посміхатися, і в яких треба плакати. Аналогічно до цих правил розрізняються і соціальні установки по відношенню до емоційних переживань. Тобто можна говорити про вплив національного, соціального, культурного середовища на характер експресії емоцій, на появу у ній спеціальних забарвлень, які поширені саме у цьому середовищі. У певному середовищі спостерігаються відомі стереотипи вираження емоцій. Ці стереотипи характерні для певних культурно-соціальних груп і добре ними розуміються. У процесі зміни звичаїв та моральних засад людей змінюються і норми вимог до вираження емоцій. Тому з'являються характерні для різних вікових груп населення особливості вираження емоцій, свої слова, форми передачі емоційного ставлення до людей і подій, які не зовсім чітко сприймаються іншими категоріями людей. Це є причиною вивчення соціокультурного фактора при дослідженні емоцій.

Наукові дослідження довели існування емоційної системи, у якій окремі елементи взаємозв'язані динамічними і відносно стабільними відносинами. Системність емоцій виявляється у їхній ієрархічній організації: тривога може змінитися переляком і перейти в жах.

Іншим показником системності емоцій є полярність між деякими парами емоцій: радість – сум, інтерес – відраза, сором – презирство. Проте наявність подібних пар не означає взаємовиключення емоцій. Емоції, які протиставлені одна одній, часто взаємопов'язані і одна може викликатися іншою. Враховуючи ієрархічні зв'язки, певні системні відношення можуть виникати також між іншими емоціями, так інтерес може змінюватись страхом, зневага переходити в радість і збудження тощо [4,57-58].

Важливу роль для встановлення специфіки емоцій відіграли результати дослідження С.Томкінса про обмеження та свободи емоційної системи, які впливають на ступінь детермінованості поведінки людини. Факторів, які обмежують вияв і переживання емоцій, декілька:

1.Емоційну систему людині важко контролювати. Найбільш успішними засобами контролю є когнітивні процеси, уява та фантазія. Найбільш легко здійснюється контроль міміки та рухового компонента емоції.

2.Емоції пов'язані з потягом і, виникаючи лише завдяки їм, обмежені у свободі, як у випадку, коли радість, наприклад, викликається лише їжею.

3.Існують обмеження емоційної системи завдяки синдромному характеру її неврологічної та біохімічної організації. Коли виникає емоція, включаються всі компоненти емоційної системи.

4.Пам'ять про минулий емоційний досвід накладає інше обмеження на емоційну свободу. Яскраві емоційні переживання минулого можуть стримувати або спонукати до дій.

5.Інше обмеження свободи емоцій може накладатися природою об'єкта емоцій.

6.Фактором, що обмежує емоційне спілкування є складні відношення між мовою і емоційною системою. Для мовної передачі необхідно виділити окремі емоційні стани та передати їх словами. Словесне означення допомагало направити увагу на власні переживання і робило їх більш стійкими. Проте емоції сучасної людини більш багатосторонні, навіть коли вони мають одну назву. Відомо багато відтінків любові, образи, суму. Людина не завжди вміє словами виразити свої емоційні переживання [4,60;7,20].

Важливим фактором для розуміння специфіки емоцій і обмежень їхніх переживань є також реактивність. Вона полягає в тому, що одна емоція має здатність викликати аналогічну емоцію у іншої людини чи інших людей. Ця властивість сприяє спілкуванню і часто допомагає пояснити єдність почуттів та схожість поведінки людей під час спортивних змагань, у певних політичних партіях, соціальних групах, сектах, тощо. Проте у більшості випадків минулий досвід людини, та її емоційні пороги визначають, чи буде певна емоція викликати у неї відповідну емоційну реакцію [3,4]. На виникнення і протікання емоцій впливає соціальний характер існування людини, оскільки процес оволодіння виразом емоцій у суспільстві досить тривалий у часі. Він потребує засвоєння усієї палітри вираження емоцій у тонких і диференційованих формах, що потребує засвоєння ряду вмінь та набуття достатнього досвіду. Оволодіння експресією – явище двостороннє, і вимагає, передусім, появу та розвиток сприйняття різних форм і відтінків емоцій, вміння їх тонко розпізнавати. Інший бік процесу потребує вміння користуватися відтінками вираження емоцій, щоб переконливо і точно передавати свої переживання та емоційне ставлення до тих чи інших явищ [5,373]. З ускладненням трудової діяльності та психічного життя кількість емоцій збільшується.

Емоційна система має також десять видів свободи:

1.У емоцій не існує певного ритму чи циклу, вони вільні у часі.

2.Емоції мають свободу інтенсивності.

3.Емоції мають значну свободу щільності, з якою вона діє. Щільність є результатом інтенсивності і тривалості.

4.Емоція може виникнути через вірогідність події.

5.Емоційна система має свободу об'єкта. Хоча емоції викликаються потягом та мають обмежену кількість об'єктів, що мають властивість задовольнити цей потяг, поєднання емоцій з об'єктами через знання значно розширює набір об'єктів позитивних і негативних емоцій.

6.Емоція може бути пов'язана з конкретним видом досвіду: мисленням, відчуттям, діями і т.д.

7.Емоції вільні для комбінації з іншими емоціями, що може призвести до їхньої модуляції та подавлення.

8.Існує велика свобода у способі збудження та згасання емоцій. Як правило, більшість людей хочуть зробити максимальними позитивні емоції і мінімальними негативні, але навіть різні аспекти однієї і тієї ж діяльності можуть викликати або пригасити і позитивні, і негативні емоції.

9.Емоції відносно вільні у можливості заміщення об'єкта.

10.Емоції мають велику свободу з точки зору цільової орієнтації чи можливих альтернатив реакцій [4,58-60].

Окрім кількісних показників (інтенсивності та тривалості) емоції мають також якісні відмінності. Серед вчених немає єдності щодо визначення точної кількості емоцій. Так В.І.Шаховський вказує, що існує більше 500 емоцій [5,98], а К.Ізард наводить всього десять елементарних емоцій, вказуючи, що вони можуть комбінуватися між собою, утворюючи певні комплекси [4,83-88].

Не дивлячись на такі розбіжності у визначенні кількості емоцій, беззаперечним є факт визнання наявності не емоцій взагалі, а певних конкретних емоцій: радості, горя, суму та ін., тобто певного ***якісного змісту (емоційного тону)***, що відрізняє одну емоцію від інших. Дослідним шляхом було

встановлено, що відмінності між емоціями полягають у всіх трьох аспектах: на нейрофізіологічному, експресивному та феноменологічному рівнях [4,99-116]. Кожна емоція своєрідно впливає на індивід, відчуття радості відрізняється від суму, а думки і дії людини, яка відчуває гнів, відрізняється від її думок і дій, коли вона відчуває сором чи страх. Емоції розрізняються пов'язаністю з певними перцептивними, переживальними, виразними, когнітивними та руховими реакціями [4,94].

Іншим видом якісних відмінностей між певними типами емоцій є ***оцінка.*** Експериментальним шляхом було встановлено, що емоційний тон виникає внаслідок сприйняття та оцінки. До того, як виникне певна емоція, об'єкт повинен бути сприйнятий та оцінений. У відповідь на оцінку об'єкта, який так чи інакше впливає на людину, виникає емоційний тон, як нераціональне сприйняття чи несприйняття [8,77]. Деякі психологи визнають існування двох видів оцінок: раціональної та емоційної [2,48]. Специфіка емоційної оцінки полягає у наявності більшої кількості її видів у порівнянні з раціональною: позитивної, негативної, амбівалентної та невизначеної [5,364].

Позитивна оцінка є показником того, чи задовольняє, задовольнив чи міг би задовольнити об'єкт потребу людини, а негативна, навпаки, чи він перешкоджує такому задоволенню. Негативних емоцій більше, ніж позитивних. Це пояснюється більшою значущістю негативних емоцій для адаптації до зміни певних умов існування, тоді як позитивне сприймається як більш нормальне, і ця інформація менш актуальна для виживання та адаптації організму [5,363]. Поняття позитивності та негативності у відношенні емоцій потребує уточнення. Інколи під негативними розуміють погані емоції, що шкодять організмові і суспільству, а під позитивними, навпаки, які корисні для нього. Такі негативні емоції, як гнів, сором, страх не можуть бути безумовно віднесені до категорії поганих. Гнів інколи співвідноситься з адаптивною поведінкою і ще частіше – із захистом та ствердженням особистості. Невиправданий та безпричинний гнів має, як правило, негативні наслідки як для організму, так і для суспільства. Так само шкідливою може бути і позитивна емоція інтересу, коли вона породжує насильство. І позитивні, і негативні емоції можуть залежно від певної ситуації або сприяти конструктивній поведінці особи, або бути деструктивними [4,20-21].

При подвійній (амбівалентній) оцінці задоволення чи незадоволення не тільки поєднуються і переходять одне в інше, але такий симбіоз складає одну з необхідних якісних характеристик емоцій. Подвійність емоцій пояснюється тим, що реальні предмети, особи, власні дії, а тим більше життєві ситуації за своїм змістом дуже складні, і зв'язки людини з ними нерідко не вичерпуються яким-небудь одним елементарним ставленням, наприклад, "сльози радості" [4-5].

Четвертий можливий якісний показник емоційного ставлення людини до об'єктів – ***невизначеність***. Вона може бути як короткочасною емоційною реакцією, так і стійким почуттям. Невизначеність пов'язана з орієнтацією в них. Людина, зустрічаючись з новим об'єктом, нерідко відчуває хвилювання, виділяє з-поміж інших об'єктів і переживає здивування, зацікавленість. Це емоційний бік первинної орієнтації в нових враженнях. Інколи єдиною потребою таких переживаннях є необхідність визначення сутності об'єкта. Орієнтовна емоція відрізняється нестійкістю та нетривалістю і легко переходить у позитивне, негативне чи амбівалентне ставлення до нього.

Таким чином, існує чотири види емоційної оцінки: позитивна, негативна, амбівалентна та невизначена.

Фактом, що розрізняє певні емоційні стани є також, як вже відзначалося, ***кількісні*** показники.- інтенсивність та тривалість.

Інтенсивність визначається силою та задіяністю складових частин емоції: збільшенням кількості розрядів нейронів, задіяністю виразного боку емоції: міміки, пантоміміки, словесних реакцій та глибиною переживання. Так, наприклад, емоція страху на нейронному рівні характеризується досить швидким збільшенням нейронної активності. В залежності від сили нейронної стимуляції викликаються емоції переляку, страху, жаху. На експресивному рівні інтенсивність співвідноситься з напругою м'язів у районах брів, очей, рота, котрі беруть участь у мімічних реакціях страху. Одним з найбільш яскравих показників інтенсивності страху є ступінь підтягнутості куточків рота, які натягують та розправляють губи над зубами. На феноменологічному рівні страх переживається як передчуття, невпевненість, повна незахищеність [4,321-325].

Тривалість емоції – це період між напругою та розрядкою.

Кількісні показники характеризують основні емоційні стани, які переживає людина. Вони діляться на власне емоції, почуття, афекти, стреси. Емоції та почуття передують процесу, направленому на задоволення потреб. Вони мають ідеаторний характер і знаходяться на початку його. Емоції і почуття виражають смисл ситуації для людини з точки зору актуальної у певний момент потреби, значення для її задоволення дії та діяльності, що має бути проведена.

Емоції відносно слабо проявляються в зовнішній поведінці, інколи зовні взагалі незамітні для сторонньої особи, коли людина вміє їх добре маскувати. Вони, як правило, йдуть за актуалізацією мотиву і тривають

до раціональної оцінки адекватної йому діяльності суб'єкта. Вони є безпосереднім відображенням, переживанням відношень, що склалися, а не їхньою рефлексією. Емоції здатні передувати ситуаціям і подіям, які ще реально не настали і виникають у зв'язку з уявами про пережиті раніше, або уявні ситуації.

Почуття людини, навпаки, зовнішньо дуже помітні. Вони мають предметний характер і пов'язуються з уявою чи ідеєю про деякий об'єкт. Інша особливість почуттів полягає в тому, що вони удосконалюються і розвиваються, утворюючи ряд рівнів, починаючи від безпосередніх почуттів і закінчуючи вищими, які належать до духовних цінностей і ідеалів. Вони носять історичний характер і різні у різних народів. Почуття можуть по-різному виражатись у різні історичні епохи людьми, що належать до одних і тих самих націй і культур, оскільки вони є продуктом культурно-історичного розвитку людського суспільства. У житті та діяльності людини, в її спілкуванні з оточенням вони виконують мотивуючу роль. У відношеннях з оточуючим світом людина прагне діяти так, щоб підкріпити та підсилити свої позитивні почуття, вони в неї завжди пов'язані з діяльністю свідомості і можуть довільно регулюватися.

Афекти – це особливо виражені емоційні стани, які супроводжуються видимими змінами у поведінці людини, яка в ньому знаходиться. Афект не передує поведінці, а знаходяться в кінці події, що вже відбулася і виражає ставлення людини з точки зору того, в якій мірі в результаті виконання певних дій вдалося досягти поставленої мети, задовольнити потребу, яка стимулювала ці дії. Афекти сприяють формуванню так званих афективних комплексів, які виражають цілісність сприйняття певних ситуацій. Розвиток афектів відбувається за таким законом: чим більшим є вихідний мотивацій ний стимул поведінки, і чим більше зусиль треба було затратити на те, щоб його реалізувати, і чим меншим є результат, що був отриманий у результаті цього, тим сильнішим є афект. На відміну від емоцій і почуттів афекти проходять бурхливо, швидко, супроводжуючись різко вираженими органічними змінами і руховими реакціями. Афекти, як правило, перешкоджають нормальній організації поведінки і здатні залишати сильні і стійкі відбитки в довгочасній пам'яті. Емоційне напруження, яке накопичується у результаті виникнення афектогенних ситуацій, може призвести до сильної і бурхливої емоційної розрядки, яка, знімаючи напругу, часто має наслідком відчуття втоми, пригніченості, депресії [3,372-373].

Стрес являє собою стан надмірно сильної і тривалої напруги, яка виникає в людини при отриманні перевантаження її нервової системи. Стрес дезорганізує діяльність людини, порушує нормальний хід її поведінки. Стреси, особливо тоді, коли вони часті та тривалі, негативно впливають не тільки на загальний психічний стан людини, але й на її фізичне здоров'я.

Із зазначених особливостей емоційних станів неважко визначити, що власне емоції, або емоції у вузькому смислі, характеризуються низькою інтенсивністю та відносною короткоплинністю, для почуттів характерна середня інтенсивність та тривалість, афектам притаманна сильна інтенсивність та тривалість.

Ряд вчених виділяє також інші емоційні стани: почуттєвий тон, настрій, пристрасть [7,29;5,374].

Почуттєвий тон – це почуття, що проявляються лише як емоційне забарвлення або своєрідний якісний фон інших психічних процесів. У цьому випадку він усвідомлюється не сам по собі, а як особлива властивість предметів чи дій, здатних викликати у суб'єкта певне ставлення до вказаних об'єктів.

Настрій – загальний емоційний стан, що забарвлює протягом значного часу окремі психічні процеси і поведінку людини. Настрій часто виникає як відгомін сильної емоції, пережитої людиною. Перевага певної емоції надає настрою відповідного забарвлення. Настрій може бути радісним, бадьорим, пригніченим, стурбованим, тощо. Він завжди обумовлений, а характер і стійкість останнього залежать від життєвих обставин, які його породжують, і від індивідуальних особливостей людини.

Пристрасть – сильне, стійке і глибоке почуття, яке спрямовує усі основні думки та дії людини. Вона являє собою сплав емоцій, мотивів і думок та виражається в їхній зосередженості на виконанні певної мети.

Із наведених міркувань неважко визначити, що основна відмінність останньої групи емоційних станів від попередньої полягає у взаємодії з іншими психічними процесами, і передусім, з мисленням. Коли власне емоції, почуття, афекти, стреси становлять чисто емоційні стани, то емоційний тон та настрій є фоном для інших психічних процесів чи станів, а пристрасть є емотивним станом, який відбувається на тлі інших психічних станів. Це визначається взаємодією емоцій з основними системами організації особистості, передусім з когнітивною.

Відповідно до емоцій в об'єктивній реальності при аналізі емотивності мовних одиниць варто також враховувати кількісні та якісні показники: інтенсивність, тривалість, емотивний тон та емотивну оцінність та мовні засоби вираження зазначених показників. Це стосується як мовних одиниць, що виражають емоції в "чистому" вигляді, так і тих, які виражають емотивність у сукупності з предметно-логічним значенням.

ЛІТЕРАТУРА

1. Шаховский В.И. Категоризация эмоций лексико-семантической системе (на материале английского языка): Дис. … д-ра филол. наук, М. 1988. – 402 с.
2. Додонов Б.И. В мире эмоций – К.: Политиздат Украины, 1987. – 141 с.
3. Немов Р.С. Психология. – М.: Просвещение, 1995. – 576 с.
4. Изард К. Эмоции человека: Перевод с английского. – М.: Изд-во Московского ун-та, 1980. – 440 с.
5. Шаховский В.И. Значение и эмотивная валентность единиц языка и речи // Вопр. языкознания. – 1984. - №6. – С. 97-103.
6. Костюк Г.С. Психологія. – Радянська школа, 1968.- 572 с.
7. Лук А.Н. Эмоции и личность. – М.: Знание, 1982. – 176 с.
8. Arnold M.W. Emotion and personality. Vol.1.Psychological aspects. – New York: Columbia University Press, 1960. – 243 p.